

HOMO LUDENS

LUCIE HEILANDOVÁ

Abstrakt: Rozmanitý materiál uložený v Historickém fondu MZK v Brně umožňuje sledovat vývoj zábavy a způsobu trávení volného času v 16.–19. století. Díky tomu, že se hry těšily velké oblibě, byla pro hráče napsána řada publikací zaznamenávajících nejen jejich prosté soupisy, ale předkládajících řadu návodů či propagujících a doporučujících nové formy zábavy. Právě tyto soupisy spolu s obrazovými dokumenty a autenticky dochovanými hrami nám umožňují nahlédnout do světa zábavy a poznat způsob trávení volného času ve sledovaném období.

Klíčová slova: Hra, zábava, deskové hry, šachy, karty, kostky.

Hry mají dlouhou historii, ty nejjednodušší jsou doložitelné již v pravěké historii, kdy se člověk bavil střídáním z luku do namalovaných zvířat, což můžeme považovat nejen za trénink dovedností, ale i způsob zábavy. Hraní a různé rozmarné kratochvíle se staly nedílnou součástí lidského bytí. Nejen šlechta, duchovní, měšťané, ale i venkovské obyvatelstvo hledali určitý způsob rozptýlení a zábavy, který by zaplašil jejich každodenní starosti a oživil jejich jinak rutinní život. Hry jsou společenskou záležitostí stojící na pevných pravidlech, vnášejí do života radost, napětí, podporují soutěživého ducha, rozvíjejí fantazii a strategické myšlení, a právě to je jeden z hlavních důvodů, proč nezanikly a jsou tak oblíbené i v dnešní době. Zajímavé na hře je také to, že nejen každá doba, ale dokonce i každá země měla svoji oblíbenou hru a způsob zábavy. Hry byly často lokální i časovou záležitostí, jak tomu bylo např. u vrchcábů, u kterých je v českém prostředí možné sledovat vzestup i pokles jejich oblíbenosti.¹ Zatímco až do 17. století se běžně hrály nejen na šlechtických sídlech, již koncem 18. století byla tato hra v Čechách zapomenuta a nahrazena např. whistem. Stejný úpadek postihl i kostky, jejichž obliba byla potlačena kartami i díky tomu, že při hraní kostek byl hráč odkázán pouze na náhodu, výsledek nemohl nějak ovlivnit a velmi jednoduše se při nich dalo podvádět. Čím dál tím častěji proto hráči vyhledávali zajímavější způsob zábavy s menším účinkem náhody na celkový výsledek. I když jsou kostky zařazovány do soupisů běžných her ještě v 18. století, jak je tomu např. v *Natürliches Zäuber-Buch*,² samotní autoři je jako pochybnou zábavu nedoporučují a připouští, že jejich obliba upadá. Hráči ve šlechtických salonech dávali přednost některé z nepřeberného množství her a hraní kostek se stalo doménou nižších společenských vrstev.

Od barokních dob existuje stále se rozšiřující pestrá škála her určených jak pro venkovní kratochvíle, tak i pro čas trávený v místnostech. Na sídlech se objevují tzv. Spielzimmer, kde se scházeli k hraní her dámy i pánové.³ Zatímco hra na šlechtickém sídle měla jasně daná pravidla a byla popisována v příručkách a encyklopediích, měšťské i venkovské obyvatelstvo se bavilo spíše spontánnějším způsobem při hraní her většinou v hostincích či na oslavách různých svátků, při nichž obyvatelé tančili, popíjeli a sledovali pouliční

1 Více informací o vývoji her např.: OLIVOVÁ, V. *Lidé a hry: historická geneze sportu*. Praha: Olympia, 1979; ZAPLETAL, M. *Encyklopedie her*. Praha, 1973; VERDON, J. *Volný čas ve středověku*. Praha: Vyšehrad, 2003, 261 s. ISBN 80-7021-543-7.

2 *Natürliches Zäuber-Buch, Oder Neu-eröffneter Spielplatz rarer Künste ...* Nürnberg, 1763. ST1-0009.000.2.

3 Hrací salonek, který na mědirytině zachytil roku 1734 Salomon Kleiner, měl na svém sídle např. i Evžen Savojský viz *Suite des Résidences Memorables D'Eugene Francois Duc de Savoye et de Piemont ec. ec. Apartement pour le Jeu*. Moll-0000.544.

Obrázek č. 1: Herní společnost a zábava 18. století.

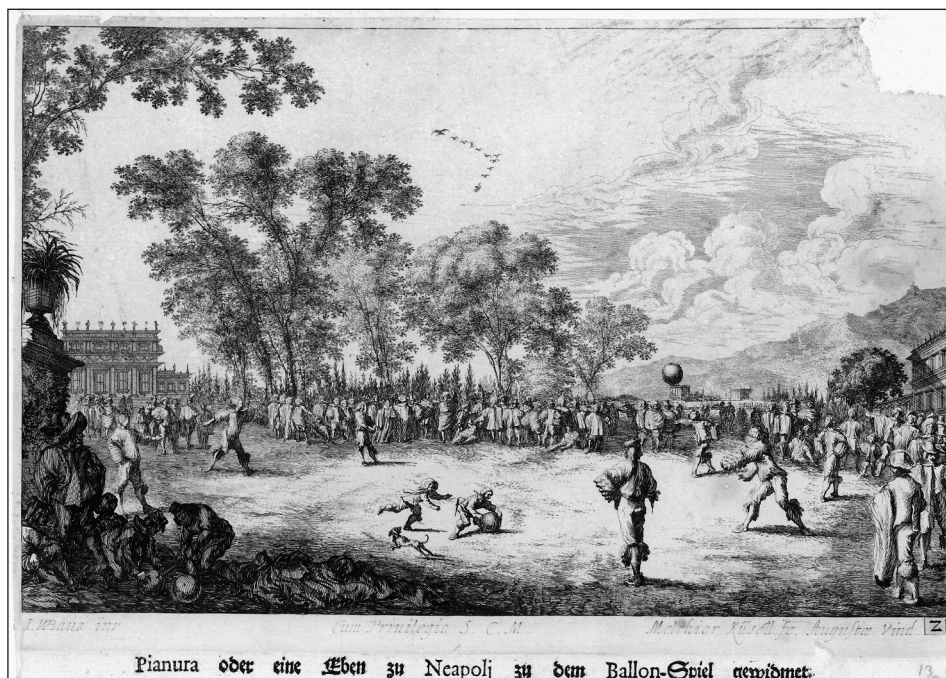
divadelní představení, kejklíře a kouzelníky. Pouliční oslavy se brzy staly jedním z dalších možných rozptýlení i pro šlechtu, která jim s oblibou přihlížela a brzy se podílela i na jejich spolupořádání. I přesto, že se na podobných oslavách lidé bavili většinou spontánně, musela přece jen určitým způsobem fungovat jejich organizace, i proto se na pořádání zábav a karnevalů podíleli např. umělci, kejklíři a herci. Ti se pak stali i autory řady teoretických příruček v nichž čtenář mohl nalézt především popisy realizovaných slavností spolu s radami organizátorům. Jistě cenné byly i příručky pro taneční mistry např. *Beschreibung wahrer Tanz-Kunst*⁴ či příručky pro odpalovače ohňostrojů *Feuerzeugk Gerichtlicher Ordnunge*.⁵

Pestrý materiál uložený v Historickém fondu Moravské zemské knihovny v Brně, jehož nedílnou součástí jsou knihy pocházející ze šlechtických sbírek (např. zámecké knihovny Chorinských z Veselí nad Moravou, zámecké knihovny Kübecků v Lechovicích či knihovny rodu Khuen-Belasi),⁶ nám umožňuje sledovat nejen vývoj zábavy, ale publikace zde uložené jsou dokladem toho, že způsobu trávení volného času na šlechtických sídlech byla od renesance věnována značná pozornost. Díla nacházející se v MZK nám umožní sledovat módní trendy, vývoj a změny v oblasti společenských her v 16.–19. století. Je zajímavé pozorovat posun přístupu ke hrám, vývoj her či samotného přístupu k zábavě a trávení volného času. To, že se svět her permanentně vyvíjí a vymyšlejší se stále nové hry, které nacházejí oblibu u všech věkových generací, souvisí jistě s tím, že si ve světě her mohl každý najít ten svůj oblíbený způsob povyražení. Šlechtici neváhali také do herních pomůcek investovat a především od konce 17. století se deskové hry staly prestižní záležitostí a vlastnit minimálně zručně provedené šachy se stalo nepsaným pravidlem. Hry a herní pomůcky byly nákladně vyrobené předměty vysoké umělecké úrovně, i proto se na řadě šlechtických sídel dochovaly drahocenné šachovnice se slonovinovými figurkami, vykládané herní stolky apod. Vyráběly se také zvláštní hrací skříňky a stolky na jejichž desce byla intarzovaná šachovnice a mohly sloužit k hraní šachů, dámy, mlýnů či vrchcábů.

4 PASCH, J. *Beschreibung wahrer Tanz-Kunst*... Frankfurt a. Main, 1707. CH-0007.853.

5 KNAUST, H. *Feuerzeugk Gerichtlicher Ordnunge*... Frankfurt a. Main, 1582. CH-0001.771.

6 Blíže o šlechtických knihovnách např. MACHOVÁ, J. Světské uzavřené historické sbírky ve fondu MZK v Brně. In: *Problematika historických a vzácných knižních fondů (14.–15. října 2009)* [online]. [cit. 2012-08-30]. Dostupné z: <http://www.vkol.cz/data/soubory/import/konf18/p25-Machov%C3%A11.pdf>.

Obrázek č. 2: Pianura – míčová hra braná v 17. století.

Hry představovaly jeden z nejvýznamnějších možných způsobů trávení volného času, některé přinášely pouhé kratochvilné rozptýlení a potěšení, jiné rozvíjely strategické myšlení, ale především se staly společenskou zábavou pro všechny věkové generace, rozmanitou společností i celou rodinu. Protože byla zábava nedílnou součástí šlechtického života, věnovala pozornost tomuto tématu řada autorů a bylo napsáno množství teoretických děl zabývajících se nejen vlastní teorií hry a problematikou her, ale také vznikla i řada soupisů tehdy známých a oblíbených her. Obrovská poptávka po stále novém způsobu trávení volného času, nových hrách a herních strategiích, umožnila obrovský nárůst počtu her a ty se po Evropě šířily rychlostí blesku. Ale nevznikaly pouze hry nové, nové podoby zábavy vycházely i z dřívějších ušlechtilých rytířských dovedností. Do popředí pozornosti šlechty se posunovala jízda na koni, šerm a především lov. Všechny tyto aktivity se postupem doby začaly proměňovat ve formu dvorské zábavy. Tak se z turnajového klání, drezúry či jezdeckého umění šlechty (např. honění ke kroužku) vyvinuly koňské dostihy a závodění s profesionálními jezdci na koních, lov se začal podobat dvorským slavnostem, kdy byla zvířata naháněna do ohrad, a z jízdy na koni se stala věda či umění vyučované na jezdeckých školách. Od 18. století docházelo čím dál více k profesionalizaci sportu a zábavy, fenoménem konce 18. století se pak stala pasivní divácká účast, kdy se šlechta i měšťané vzdali aktivní účasti na hrách, začali dění přihlížet a obdivovat profesionální sportovce. Čím více ustupuje samotná aktivita ve venkovních hrách, tím více se začínají hrát hry v hernách a u karetních stolků.

Od 18. století vznikají soupisy her, nejrůznější teorie her, v této době byla napsána řada speciálních prací věnovaných jednotlivým formám fyzických aktivit, které se uplatňovaly v rámci životního stylu dvorské šlechty. Formy zábavy byly již v 18. století velice rozmanité a každý si mohl najít způsob rozptýlení, který by jemu osobně vyhovoval. O nepřeborném množství her

Obrázek č. 4: Titulní list šachové příručky se zobrazením hráčů.

Obrázek č. 3: Titulní list soupisu her se zobrazením herní společnosti 18. století.

svědčí jejich četné soupisy vznikající především koncem 18. a na začátku 19. století. V této době byla napsána řada velmi oblíbených publikací v nichž čtenáři mohli najít inspiraci. Ze soupisů se v Historickém fondu MZK nachází např. *Gesetzbuch der moderen Spiele, ...*,⁷ *Neues allgemein-nützlich Spiel-Buch...*,⁸ *Spiele zur Uebung und Erholung des Körpers und Geistes für die Jugend...*,⁹ *Natürlicher Zäuber-Buch oder Neu-eröffneter Spielplatz...*,¹⁰ nebo *Petit almanach de jeu pour l'année 1773*.¹¹ Většina těchto soupisů pochází ze šlechtického majetku a o tom, že byly tyto knihy s oblibou čtené, svědčí i rukopisné vpisky a poznámky v některých z nich. Zmíněné publikace i řada dalších nepřinášejí pouze suchý výčet her, ale zabývají se také teoretickými otázkami či herní etikou, nabádají hráče k tomu, aby hráli čestně, podle pravidel, a šlo jim především o zážitek, nikoliv o vítězství za každou cenu. Hra má být vždy dobrovolná aktivita při níž se má hráč především pobavit, uvnitř hracího prostoru platí bezpodmínečný řád, který musí hráči dodržovat, neboť jakmile jsou pravidla dané hry porušena, herní svět se zhroutí. I proto jsou hráči v každé publikaci věnující se hraní žádáni, aby tato pravidla plně dodržovali, protože jedině tak mohou zažít to pravé potěšení ze hry. „Dass stets ein edler Geist nach Regeln sich ergötzt ... Ihr Spiele! seydt der Mühe werth,

⁷ *Gesetzbuch der moderen Spiele Casino, Whist, Boston, Billard, Schach, ...* Wien 1795. ST1-0851.775.

⁸ *Neues allgemein-nützlich Spiel-Buch ...* Wien 1795. ST1-0011.483.

⁹ GUTS MUTHS, J. *Spiele zur Uebung und Erholung des Körpers und Geistes für die Jugend ...* Schnepfenthal 1796. ST1-0033.812.

¹⁰ *Natürlicher Zäuber-Buch oder Neu-eröffneter Spielplatz ...* Nürnberg 1763. ST1-0009.000.2.

¹¹ *Petit almanach de jeu pour l'année 1773*. BKB-0003.348,1773.

Dass man die Regeln und Gesetze, Durch die sich eure Schönheit nehet, nicht, als vergebne Dinge, schätze.“¹² Kromě pravidel má každá hra také vlastní scénář s nímž se hráči seznámili před hraním a který navozuje atmosféru, osvětluje základní témata a souvislosti. Každá hra měla také určené místo, kde se hrála.

Venkovní a pohybové hry byly především hry specializující se na postřeh a smyslové vnímání. Velice oblíbené byly hlavně hry s míčem, kterých existovalo obrovské množství a mnohdy měly i své místní variace hrané venku i ve speciálně projektovaných budovách, míčovních, kde se hrála např. míčová hra zvaná paume, což bylo metání míčku dlaní, později raketou nebo pálkou, a tak byl dán základ dnešnímu tenisu či squashi. Nadmíru oblíbené bylo také jednoduché házení míčem mezi v kruhu stojícími hráči¹³ nebo strefování se míčem do daného cíle. Díky tomu, že byly míčové hry značně populární, setkáváme se s jejich upravenou podobou dodnes. Již od 17. století se ve výčtu her objevuje např. varianta dnešní házené, vybíjené, golfu, další známou hrou je tzv. thorball neboli anglická míčová hra, která se hrála na způsob dnešního kriketu, soule (choule) byla hra podobající se do jisté míry dnešnímu fotbalu, hra Federball pak označovala dnešní badminton atd. Dále se ve výčtu venkovních her objevuje házení či střelba na terč, házení kamenem, dřevem či kovovými předměty, Kegelspiel či Kugelspiel, což jsou různé podoby dnešních kuželek, chytání kroužků, pouštění draků a řada dalších cvičení mezi kterými mají své místo i zimní sporty jako bruslení a hry ve sněhu.¹⁴

Druhou variantu trávení volného času představovaly hry určené do místností, salonů, popřípadě heren. Tyto hry byly v soupisech často označovány jako klidné společenské hry rozvíjející postřeh, vyžadující pozornost a zaměřující se na důvtip a myšlení. Již od počátku se objevují různé karetní hry, deskové hry vytvořené na základě historie či příběhu, závodivé hry o tom kdo bude dřív v cíli, strategické hry jako např. vysoce ceněné šachy a dáma, pátrací hry při nichž se hráč musí dopátrat řešení nebo pozíční, hry, kdy hráč musí docílit určité sestavy jak je tomu např. u piškvorek či mlýnů. Kromě deskových her se nesmírně oblíbě těšilo vyprávění vymyšlených příběhů, slovní hříčky, schovávačky a doplňovačky, hry na pravdu, hry na soudní dvůr, hra na otázky, hádanky, paměťové hry, stínové divadlo či pantomima. Jak je z tohoto výčtu patrné, her skutečně existovalo nepřeberné množství, lidé si hráli rádi a hraní her se nezdálo jako záminka k uspořádání společenského setkání.

Žádná jiná hra si nevydobyла takovou pozici, jakou měly po staletí šachy. I když deskové hry vášnivě hráli příslušníci všech společenských vrstev, šachy zůstaly výlučně záležitostí šlechty. Byly označovány za královskou hru, hru vznešenou a slavnou při níž mohl hráč získat jistotu, přehled o situaci, rozhodnost a strategické myšlení. Jedná se o velmi starobylou hru, která byla v Evropě rozšířena již v 11. století, kdy se s ní setkáváme i v Čechách, neboť ji ve své kronice zmiňuje i Kosmas.¹⁵ Díky oblíbenosti šachové hry, jim byla věnována řada teoretických děl jako např. *Das Schach- oder König-Spiel*,¹⁶ kde je nejen popsána

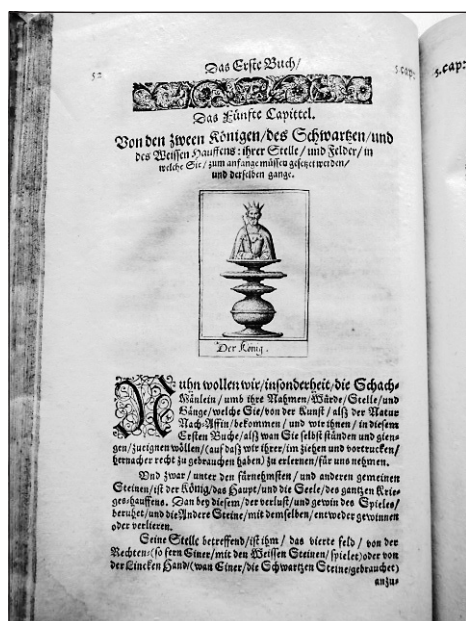
12 *An die Spiele überhaupts Ode In: Die Kunst die Welt erlaubt mitzunehmen in den verschiedenen Arten der Spiele, ...* ST1-0231.154,1.

13 Podobu této hry např. zachycuje mědirytina Melchiora Küssela z konce 17. století. *Pianura oder eine Eben zu Neapolj zu dem Ballon-Spiel gewidmet.* Moll-0003.025,1,přív.3.

14 Obrovské množství her hraných venku i vevnitř zaznamenává např. publikace *Spiele zur Uebung und Erholung.*

15 ZÍBRT, Č. *Dějiny hry šachové v Čechách od dob nejstarších až po náš věk.* V Praze: [s.n.], 1888, s. 10; ZÍBRT, Č. *Z her a zábav staročeských: příspěvky ke kulturním dějinám českým.* Ve Velkém Meziříčí: J. F. Šašek, 1889.

16 BOISSIERE, C. *Das Schach- oder König-Spiel...* Leipzig, 1617. STPK-Š-0000.177 Další teoretickou šachovou příručkou nacházející se v MZK je DANICAN, F-A. *Die Kunst im Schachspiel ein Meister zu werden.* Strassburg, 1754. BKB-0002.844.

Obrázek č. 5: Popis a zobrazení šachové figurky krále.

Obr. č. 7: JOUY, Etienne de. Jeu de Cartes Historique ... Histoire d'Angleterre

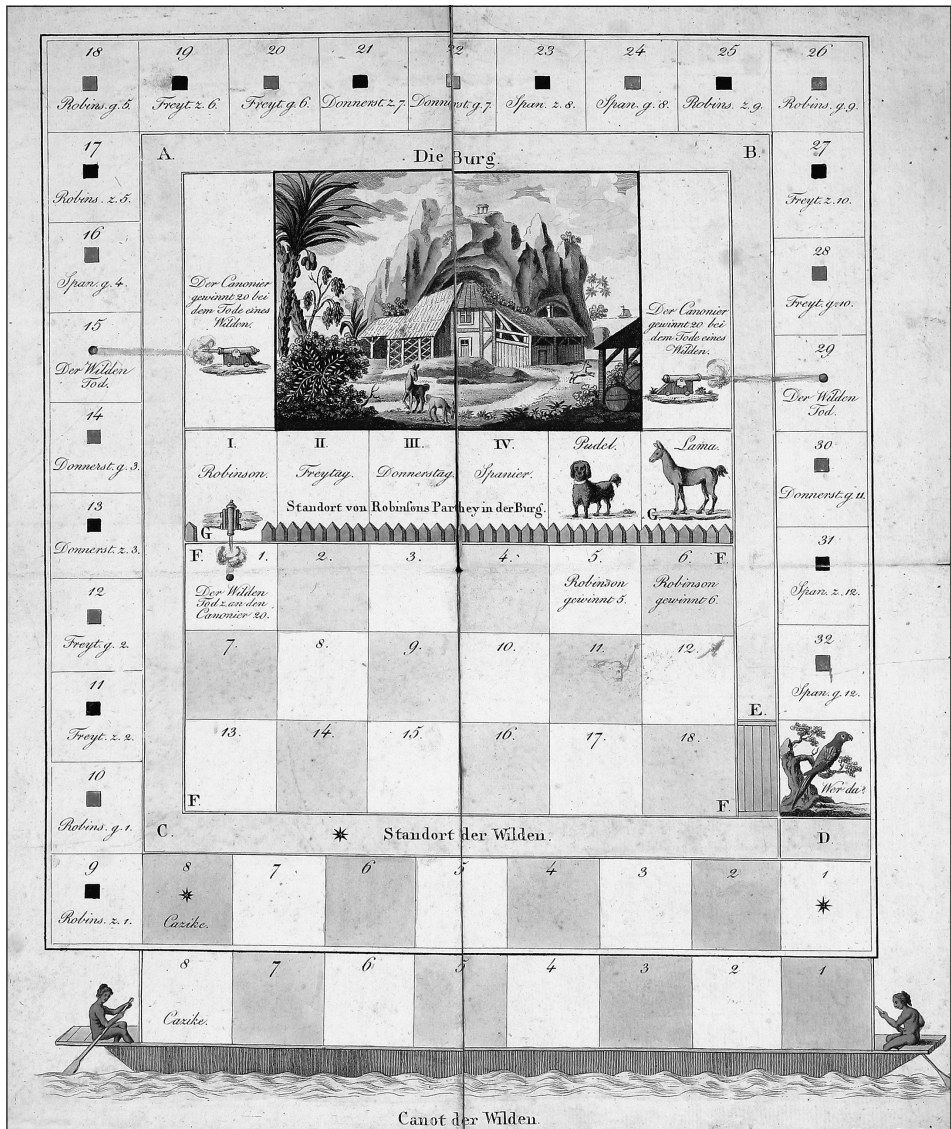
jejich historie, kdy autor jejich vznik datuje až do dob Trojské války, ale také jsou zde vylíčena pravidla, popsány jednotlivé figury a nezanedbány nejsou ani záznamy ukázkových šachových partií. S podrobným popisem šachové hry se setkáme i v dalších teoretických pojednáních a encyklopediích tehdejších oblíbených her, kam byla k šachové hře přidávána i dáma, jenž se hrála na stejné šachovnici. Protože byly šachy pro svou důmyslnost ceněny již od středověku a šachová hra se stala jedním z pilířů ve výchově mladého šlechtice, brzy se tato hra profesionalizovala a šachoví mistři se stali známí po celém světě, jak tomu bylo např. u anglického šachového mistra A. D. Philidora, který šachovému umění učil šlechtice i na vídeňském dvoře.

Asi největší množství her určených pro čistě pánskou společnost vzniklo v 18. století. Příručka *Gesetzbuch der modernen Spiele* z roku 1795 jich vyjmenovává hned několik, např. karetní hry v kasinu, whist, boston, toccategli či trittrak, taroky nebo biliár. Whist¹⁷ jako karetní hra určená pro čtyři hráče byl nejpobulárnější karetní hrou po celé 19. století, až ve 20. století byl whist nahrazen bridžem, který se z něj vyvinul. Biliár představoval nejen oblíbenou kratochvíli, ale zároveň se jednalo i o určitou společenskou událost. Autor příručky *Anweisung und Regeln zum Billard-Spiele*¹⁸ Christian Gottlieb Huhn vřele tuto hru doporučuje všem, kteří chtějí zůstat v aktuálním dění. Sám, jako majitel biliáru, s úsměvem podotýká, že právě biliár se stal záminkou, kvůli které ho často navštěvují přátelé, což bylo také jedním z důvodů, proč se rozhodl sepsat pravidla této hry, aby byl zážitek ze hry úplný. Biliárová hra má svou krásu i v tom, že se při ní hráči mohou praxí zdokonalit, což je vlastně důvod k opětovnému setkávání se či pořízení si vlastního biliárového stolu.

Protože jsou hry společenskou záležitostí, začínají se hráči bažící po hrách a hazardu přeusouvat i do veřejných prostor jakými byly veřejné herny a kasina. S první veřejnou hernou

¹⁷ BASEL, F. G. *Der Whist-Spieler wie er seyn soll ...* Pesth, 1830. CH-0007.349; HOYLE, E. *Traité du jeu de Whist.* Vienne, 1776. CH-0007.944.

¹⁸ HUHN, C. G. *Anweisung und Regeln zum Billard-Spiele.* Leipzig, 1791. CH-0007.655.

Obrázek č. 6: Desková hra Robinsons Vertheidigung gegen die Wilden.

v Čechách se setkáme v Praze a byla otevřena v polovině 18. století, směli sem ovšem chodit jen páni a vyšší důstojníci. Karetní hry, hazard, loterie a hraní her v kasinech mělo již od počátku své odpůrce, což dokazuje i řada spisů proti karbanu a jiné pochybné zábavě. Obhájci hazardních her, jakým byl např. autor příručky pro krupiéry *Vierzehn Jahre an der Spiel-Bank*,¹⁹ naopak poukazují na to, že hazard vychází z přirozené povahy každého člověka, který se chce pobavit, zažít napětí, zariskovat si a třeba i trochu vsadit na štěstěnu. Z jeho pohledu je kasino, kde nalezne toto všechno a zároveň se zde pobaví, daleko lepším způsobem trávení času než ztrácet nervy na burze.

Kromě teoretických příruček se v Historickém fondu MZK nachází také několik málo

¹⁹ GLÜCKLICH, J. C. *Vierzehn Jahre an der Spiel-Bank*. Wiesbaden, 1872. MKK-0000.615.

samotných her. Nejzajímavějším exemplářem je kolorovaná mědirytinová strategická desková hra *Robinsons Vertheidigung gegen die Wilden*.²⁰ Zručně provedená hra patří mezi deskové hry určené pro celou rodinu, je kolorovaná a tištěná mědirytem. Řečená hra je součástí tří zábavných her pro děti inspirovaných příběhem Robinsona Crusoea. Průběh hry je založen na snaze vymyslet co nejlepší strategii jak přežít, tedy získat co nejvíc bodů a zdárně se dostat do cíle. Hra *Robinson Crusoe. Drei unterhaltende Spiele für die Jugend. I. Robinsons Vertheidigung gegen die Wilden. II. Robinsons Regierung. III. Der Streifzug auf Robinsons Insel* zavedla malé i velké hráče do světa fantazie, kde se seznámili s příběhem tohoto námořníka a prožili s ním nejedno dobrodružství.

Mezi další hry určené pro celou rodinu nacházející se v Historickém fondu MZK patří karetní hra rozvíjející výrazové prostředky a fantazii. Tato hra je založená především na pamatování si informací, které hráč následně interpretuje svým spoluhráčům. Velice jednoduchá pravidla *Jeu de Cartes*²¹ umožňují rozvinout jak fantazii, tak paměť. Jak je zmiňováno v úvodu pravidel hry, jedná se o výtečnou hru určenou především dětem, ale zapojit se může každý, kdo má zájem o poznání, neboť hráči prostřednictvím této hry lehce získají znalosti o antické mytologii, biblištině, historii atd. Právě v této zcela na první pohled nenápadné hře se spojuje prvek umění, hry a vzdělávání, který je i v dnešní době velice ceněn. Tato hra je dokladem toho, jak důležité bylo vyprávění, vymyšlení příběhů, vyprávění vtipů.

Při čtení dochovaných příruček a soupisů her je patrné, že v minulosti bylo trávení času mnohem zajímavější než dnes, kdy se lidé často stávají pouhými pasivními diváky. Na druhou stranu čtenáře jistě napadne, že řada her dříve určených dospělým se nám dnes nejenže zdá dětinská, ale také se s těmito hrami na dětských hřištích setkáme. Na herním světě je krásná skutečnost, že se hry neustále vyvíjejí, jedny vznikají, neustále se přizpůsobují a upravují pravidla době i prostředí, a když ztratí oblibu, jsou nahrazeny jinými. Teorii her je pak pozornost věnována dodnes.

HOMO LUDENS

Summary: We wanted to describe history of games. Development of fun and spending free time in 16.–19. century was very fascinating. People like games and they have played always and everywhere. Because games enjoyed great popularity, it was described many books about entertainment. Some books are at department of manuscripts and early printed books at Moravian library and we wanted to present history of plays by means these early printed books.

Keywords: Play, entertainment, game, board game, cards, chess.

²⁰ FRISTER, J. *Robinsons Vertheidigung gegen die Wilden ein Unterhaltungs-Spiel für die Jugend*. Wien, 1790–1800. ST2-1248.908.

²¹ o velké oblíbenosti hry svědčí i pestré množství témat těchto karet JOUY, E. de. *Jeu de Cartes Historique; Jeu de Cartes Mythologiques; Jeu de Cartes Instructives Musique...* Lille et Paris, 1798–1822. Viz BKB-0003.364 až BKB-0003.371.